

IZSELJEVANJE FURLANOV V AVSTRIJO IN NEMČIJO

Matteo Ermacora*

16. stoletje-1800 – Od krošnjarjev do sodobnega izseljevanja.

Na prehodu iz 19. v 20. stoletje sta postali Avstrija in Nemčija glavni ciljni državi furlanskega izseljevanja. Oblike, razsežnosti in lastnosti takega izseljevanja pa so se bistveno razlikovale od tistih, ki so bile značilne za mobilnost sodobnega časa. Prva pričevanja o »tradicionalnem« izseljevanju segajo namreč v 16.-17. stoletje, ko so lakota, epidemije in fevdalne obveze prisilile Karnijce, da odidejo v habsburško cesarstvo, v Istro in na Bavarsko. Šlo je za začasno izseljevanje krošnjarjev (t.i. »cramars«) in tkalcev; tako izseljevanje, ki je potekalo predvsem v zimskih mesecih, je predstavljalo dopolnilni vir dohodka iz skromne kmetijske dejavnosti v gorskih predelih. Značilnosti tovrstnih izseljenskih tokov so ostale v bistvu nespremenjene do konca 18. stoletja, ko so propad domače tekstilne industrije, omejevanje trgovskih dejavnosti in razmah gradbenih del onstran Alp, ob povečani demografski rasti v furlanski pokrajini, povzročili preobrat v migracijskih tokovih iz alpskega območja.

1. Prelomnice in spremembe v migracijskih tokovih

Sredi 19. stoletja so procesi industrializacije privedli do globokih sprememb v gorskih predelih, saj je razvoj evropskih mest, prometnic in železnic v toplejših mesecih privabil večji del moške delovne sile: med leti 1850 in 1860 je v gorskih območjih prišlo do prave gospodarske in delovne tranzicije od poklicev, ki so sloneli na krošnjarjenju in tekstilni industriji, k gradbeništvu¹. Do te pomembne »prelomnice« pa ni prišlo naenkrat, številne študije so namreč pokazale, da so se Furlani iz predgorskega območja že v prvi polovici 19. stoletja redno zaposlovali v

---

* Profesor, doktor znanosti s področja zgodovine na Univerzi v Benetkah »Cà Foscari«, poznavalec tematike.

¹ A. Fornasin, *Emigrazioni e mestieri in Carnia: la cesura del XIX secolo*, v »n Alto«, s. IV, zvezek LXXX, 1998, str. 19-40; G. Ferigo-A. Fornasin (uredil), *Cramars. Emigrazione, mobilità, mestieri ambulanti della Carnia in Età Moderna, Arti Grafiche*, Videm 1997. A. Fornasin, *Ambulanti, artigiani e mercanti. L'emigrazione dalla Carnia in età moderna*, Cierre, Verona 1998; F. Micelli, *Emigrazione friulana (1815-1915). Liberali e geografi, socialisti e cattolici a confronto*, v »Qualestoria«, 1982, št.3, str. 5-38.

gradbeništvu v Salzburgu, Gradcu, na Dunaju in Bavarskem. To je bil čas tranzicije, ko so »stari« poklici, ki so bili značilni za sodobno izseljevanje (tkalci, prodajalci sirov in suhomesnih izdelkov, krošnjarji) sobivali z »novimi« poklici (zidarji, mizarji, opekarji).

Ravno države, kot sta Avstrija in Nemčija, kjer se je odvijal proces hitre industrializacije, so spodbudile naval nove delovne sile in tako pospešile transformacijo furlanskega izseljevanja; razlike s tradicionalnimi migracijskimi tokovi so se kazale ne samo v novih poklicih, ampak tudi v dobi izseljevanja, ki je potekalo v toplejših mesecih, od pomladi do jeseni, ter v razsežnosti tokov. Ker so bili Furlani izključeni iz dela v industrijskih panogah, ki je bilo v skoraj izključni domeni avstrijskih in nemških delavcev, so se sredi 19. stoletja usposobili ne samo v najtežjih delih (težaki, teracerji, kopači, kamnolomci, gozdarji), ampak tudi v tistih poklicih, ki so zahtevali visoko tehnično sposobnost (zidarji, kamnoseki, žagarji, dekoraterji). Pod vodstvom večjih delovodij so se kljub težavam uveljavili zaradi svoje izrazite mobilnosti, visoke produktivnosti, organizacije in pridobljenih poklicnih sposobnosti. Zaradi evropske »gradbene vročice«, a tudi demografske rasti in davčnega pritiska mlade italijanske države se je pojav izseljevanja v zadnjih desetletjih 19. stoletja razširil iz gorskih predelov na nižinska območja in zajel dninarje ter lastnike manjših kmetijskih površin, ki so se kot nekvalificirani delavci pridružili tokovom, namenjenim v opekarne srednjeevropskih cesarstev. Iz dodatnega vira dohodka, ki je zaznamoval izseljevanje sodobnega časa, je sezonski migracijski sistem postal pomembno gibalno furlanskega gospodarstva².

1860-1914 – Masovno izseljevanje v srednjeevropska cesarstva.

Po priključitvi Furlanije Italijanskemu kraljestvu so se migracijski tokovi v srednjeevropska cesarstva močno povečala; zaradi zaznavnega porasta prebivalstva v videmski pokrajini med leti 1881 in 1911, davčnega pritiska, izrazite razdrobljenosti zemljiških posesti, težav s prestrukturiranjem

---

² G. Picotti, *Le condizioni dell'industria nella provincia di Udine. Note sull'emigrazione e sulla legislazione del lavoro*, v »Bollettino dell'Ispettorato dell'Industria e del Lavoro«, 1914, št. 7-8, str. 188.

kmetijstva in razmahom industrializacije so se Furlani vse pogosteje odločali za države onstran Alp. Hkrati sta Avstrija in Nemčija od sredine 19. stoletja dalje potrebovali vse več delovne sile, da bi podprli proces urbanističnega razvoja in izgradnje infrastrukture. Za začasno izseljevanje so se odločali predvsem moški, saj so na tak način poskrbeli za vzdrževanje svojih družin in hkrati živeli v okviru svoje izvirne skupnosti. Furlani so se uveljavili nad tujo konkurenco in osvojili pomemben položaj na gradbenem trgu dela. Migracijski sistem je slonel na izseljenskih verigah poklicnega in sorodstvenega značaja, ki so zagotavljale selekcijo delovne sile, in se uveljavil kot pomemben gospodarski dejavnik. Do izbruha prve svetovne vojne leta 1914 je začasno izseljevanje postalo masoven pojav, ki je močno vplival na furlansko družbo in kolektivno domišljijo.

2. Izseljevanje v »nemške dežele«. Mobilnost, tokovi, poklici in namembni kraji

V osemdesetih letih 19. stoletja je začelo število furlanskih izseljencev, ki so odhajali v Nemčijo in Avstrijo, pospešeno naraščati. Namembni kraji so se vrstili, saj so bili furlanski sezonski delavci zelo občutljivi na poklicne priložnosti, ki jih je nemško-donavski trg dela nudil iz leta v leto, kar je privedlo do pravega pojava »nomadstva«. Giovanni Cosattini je zapisal: »ko je zmanjkalo povpraševanja po delavcih v določeni državi, so se ti odzvali na poziv druge, kjer so opravljali dela, ki so jih že izpeljali drugod. Iz Avstrije so se selili v Nemčijo, od koder so leta 1875 odšli na Madžarsko, leta 1876 pa v Bosno, Romunijo, Bolgarijo in nato še v Srbijo«³. Sposobnost prilagajanja na povpraševanje ni bila značilna zgolj za zidarje, kamnoseke in težake, ampak tudi za opekarje, ki so bili pripravljene odpotovati pod vodstvom »akordantov«, brž ko so slišali za nove in bolj donosne poklicne priložnosti. Angelo Pressacco iz Turride, letnik 1886, je v intervjuju iz leta 1979 povedal, da se je z očetom Pietrom odpravil najprej v Celovec, kjer je pripravljaj »pesek za kalupe«, nato pa na Bavarsko, kjer je »izdeloval opeko« [...]. Opeko je izdeloval dve leti v Berlinu in tri v Duisburgu na Renu. Kasneje se je kot opekar zaposlil v Kölnu in v

---

³ G. Cosattini, *L'emigrazione temporanea dal Friuli*, Videm-Trst, 1983 (1903), str. 19.

nekem drugem nemškem mestu. Ta poklic je opravljal do 18. leta starosti⁴.

Če upoštevamo zgolj uradne statistike, ki niso obravnavale nelegalne migracijske tokove, je furlansko začasno izseljevanje stalno naraščalo: če so leta 1876 zabeležili 25-30 tisoč izseljencev, se je to število leta 1890 povečalo na približno 50-60 tisoč odhodov. Statistike Pokrajinskega urada za delo iz Vidma (Ufficio Provinciale del Lavoro di Udine) v obdobju pred prvo svetovno vojno pa kažejo, da je bilo leta 1909 preko 89 tisoč sezonskih delavcev v tujini, to je 11% celotnega pokrajinskega prebivalstva; k taki razsežnosti migracijskega pojava je prispevalo tudi visoko število žensk (kar 9.885) in 4.227 dečkov, ki so opravljali predvsem težaška dela v opekarnah⁵.

Neposredno izseljevanje v Avstrijo je postopno naraščalo: če so v osemdesetih letih 19. stoletja zabeležili okrog 10-12 tisoč letnih odhodov, je to število v naslednjem desetletju zaznavno naraslo na povprečno 15 tisoč izseljencev, s konicami do 17-22 tisoč odhodov (1890; 1896). Na prelomu stoletja je izseljevanje v Avstrijo doseglo vrhunec, dovolj da pomislimo na obdobje 1900-1903 (17.853; 41.220; 15.438; 21.654), in nato drastično upadlo leta 1904 (9.432); v naslednjem desetletju se je število izseljencev ustavilo na okrog 10-12.000 odhodov letno.

Sorazmeren upad odhodov v Avstrijo je spodbudil migracijske tokove v Nemčijo. Masovna izseljevanja v to državo so se začela dokaj pozno, saj je v osemdesetih letih odhajalo v Nemčijo le 3.500-4.000 ljudi letno; do preobrata je prišlo med letoma 1889-1890 pod pritiskom nemške gradbene ekspanzije in procesov industrializacije; od takrat – kljub nihanjem v kriznih obdobjih – so migracijski tokovi zajeli okrog 10 tisoč ljudi letno. V prvih letih 20. stoletja so zabeležili povprečno več kot 13 tisoč odhodov, ki so dosegli višek leta 1903 (19.998 odhodov), v letih 1910-1914 pa 14-15 tisoč odhodov⁶.

V času svojega največjega razmaha se je sezonsko migracijsko gibanje Furlanov usmerjalo predvsem v srednjeevropska cesarstva; statistike, ki jih je izdelal Giovanni

---

⁴ C. Rinaldi (uredil), *Sedegliano. Un popolo, una cultura ieri e oggi*, zvezek 1, Občina Sedegliano, Tistr. Istituto salesiano Pio XI, Rim, Sedegliano 1997, str. 55-56.

⁵ Pokrajinski urad za delo iz Vidma, *Memoriale sull'opera svolta dall'Ufficio Provinciale del Lavoro di Udine dal 1 luglio 1908 al 31 dicembre 1910, e pubblicazioni relative*, Videm, 1911, str. 5.

⁶ Predelano iz B. M. Pagani, *L'emigrazione friulana dalla metà del XIX secolo al 1940*, Arti Grafiche Friulane, Videm 1968, str. 233-374.

Cosattini na podlagi železniških vozovnic, kažejo, da je 41% izseljencev odhajalo v Avstrijo, 41% v Nemčijo, 8% na Madžarsko, ostali pa so se odpravljali v druge celinske države⁷. Gradbeni delavci iz gorskih predelov so odhajali večinoma v zahodno in severno Nemčijo (Baden-Württemberg, Porenje, Vestfalija, Prusija), opekarji pa so se raje odločali za jugovzhodne dežele (Bavarska in Baden-Württemberg) in sosednjo Avstrijo; veliko število gradbenikov se je zaposlovalo v javnih in zasebnih gradbiščih na Štajerskem in Koroškem, kamor so se odpravljale tudi skupine žagarjev in gozdarjev.

Če upoštevamo porazdelitev delavcev glede na poklice, je bilo na prelomu stoletja 20 tisoč opekarjev, 18 tisoč zidarjev, 2 tisoč kamnosekov, 3 tisoč teracerjev, 2-3 tisoč gozdarjev in žagarjev, približno 2 tisoč gradbenikov in akordnih delavcev. V trenutku svojega največjega razmaha je migracijski pojav dejansko že oblikoval razvoj izhodiščnih območij in tudi samih poklicev; kot navaja že omenjena raziskava Pokrajinskega urada za delo, je bilo 95% izseljencev iz karnijskega okraja zidarjev in kamnosekov (preostali so bili v glavnem gozdarji in žagarji), pordenonski okraji pa so prispevali s 45% zidarjev (predvsem iz gorskih predelov), 45% opekarjev in z manjšim deležem izdelovalcev mozaikov, teracerjev in rudarjev; iz videmske okolice je prihajalo največ opekarjev (80%), zidarjev je bilo 15%, preostalih 5% pa so sestavljali kamnoseki, dninarji in potujoči trgovci⁸. V zadnjih letih 19. stoletja se je začasno izseljevanje usmerilo predvsem v dežele avstro-ogrskega cesarstva in na Bavarsko; v tej deželi je bilo največ operkarjev iz furlanskega gričevnatega območja; nekateri viri navajajo, da je bilo več kot 400 delovodij iz Buje v predmestju Münchna, pri katerih je delalo več tisoč delavcev iz okrajev južne Furlanije⁹.

3. Avstrija, Nemčija in mednarodni trg dela

Od srede 19. stoletja so furlanski izseljenci sodelovali pri večini razširitvenih posegov v evropskih prestolnicah in mestih, kot so Berlin, Dunaj, Innsbruck,

---

⁷ G. Cosattini, *L'emigrazione temporanea dal Friuli* cit., str. 126-138.

⁸ Pokrajinski urad za delo iz Vidma, *Memoriale* cit., str. 4-9.

⁹ G. Ellero, *Buja. Terra e popolo*, Občina Buja, Buja 1984, str. 11-15; F. Micelli, *Emigrazione e fornaciai friulani*, v M. Buora-T. Ribezzi (uredil), *Fornaci e Fornaciai in Friuli*, Občina Videm, Videm 1987, str. 174-183; STR. F. Guerra, *I fornaciai di Martinazzo*, Ente Friuli nel mondo, Videm 1985.

Celovec, Ljubljana, Gradec, Salzburg, München, gradili so predore in železniško infrastrukturo, jezove, vodovode, kanale, kanalizacijske sisteme, izpeljali so drenažne in melioracijske posege v Avstriji, na Bavarskem in v Württembergu. V glavnem so se furlanski delavci ukvarjali najprej z izgradnjo velikih infrastruktur, nato pa so se zaposlili v javnih in zasebnih gradbenih delih¹⁰; v tej drugi fazi se je pokazala privlačnost Nemčije, ki je med leti 1895 in 1913 zabeležila presenetljivo gospodarsko rast; pomanjkanje lokalne delovne sile in kopičenje visokih plač v relativno kratkem času je privabilo več deset tisoč tujih, predvsem italijanskih, nizozemskih in poljskih delavcev¹¹. Z izjemo opekarjev se je furlanska delovna sila vključila v skupino kvalificiranih gradbenih delavcev (zidarji, kamnoseki, štukaterji), medtem ko so se dninarji iz padske nižine ukvarjali predvsem z izgradnjo velikih infrastruktur (kanali, rudniki, pristanišča, predori). Furlanski opekarji so zavzemali vedno več vodilnih položajev na Bavarskem in v Württembergu, medtem ko so se gradbeni delavci prilagajali odpiranju gradbišč in se razširili tudi v severnih nemških deželah, v Prusiji, na Saškem in v Alzaciji-Loreni¹². V prvem desetletju novega stoletja je prišlo do povečanje prisotnosti Furlanov v zahodnih predelih Porenja in Vestfalije predvsem zaradi mogočnega industrijskega razvoja Porurja. V tej fazi so se moškim izseljencem pridružile še ženske, ki so se zaposlile v opekarnah in tekstilnih obratih južne Nemčije; raziskava Generalnega poverjenišтва za izseljevanje iz Kölna je pokazala, da je leta 1908 v Nemčiji živelo približno 3000 italijanskih tekstilnih delavk, od katerih je večina prihajala ravno iz Furlanije. Da bi ugodili potrebam družin in spodbudili novačenje delavcev, so nemški industrijci poskrbeli za stanovanja in domove, ki so jih pogostokrat dokaj strogo upravljale verske organizacije¹³.

Čeprav so furlanski delavci sloveli po svoji sposobnosti in zanesljivosti, so jih

---

¹⁰ G. Chiap, *L'emigrazione periodica dal Friuli*, v »La Riforma Sociale«, XI, 1904, zvezek XIV, str. 369-370; 378.

¹¹ K. J. Bade, *L'Europa in movimento. Le migrazioni dal settecento a oggi*, Laterza, Rim-Bari, 2001, str. 68; 94-95; H. Schäfer, *L'immigrazione italiana nell'Impero tedesco (1890-1914)*, v B. Bezza (uredil), *Gli italiani fuori d'Italia. Gli emigrati italiani nei movimenti operai dei paesi d'adozione (1880-1940)*, Fondazione Brodolini, Milan, 1983.

¹² M. Pupini, *Movimento operaio ed emigrazione in Carnia e Canal del Ferro dai primi del '900 alla Resistenza*, v »Qualestoria«, 1982, št. 3, str. 83-119.

¹³ G. Pertile, *Gli italiani in Germania*, in »Bollettino dell'Emigrazione«, št. 11-12, 1914, str. 816. *Per la protezione della donna italiana all'estero. L'opera in Germania 1909-1910*, »Il Crociato«, 20. julija 1910; A. Mattanza, *L'immigrazione minorile italiana nell'impero guglielmino (1890-1914)*, v B. Bianchi-A. Lotto (uredil), *Lavoro ed emigrazione minorile dall'Unità alla grande guerra*, Ateneo Veneto, Benetke, 2000, str. 77.

vseskozi smatrali za drugorazredno delovno silo, s katero so mašili vrzeli, ki so jih povzročili procesi industrializacije, in jo postavili na najnižjo stopničko trga dela, od koder so jo zlahka spodrinili v trenutkih konjunkturne krize¹⁴. S tega vidika, kot kažejo pogosta nihanja v migracijskih statistikah, je furlanska delovna sila kazala veliko mero občutljivosti za povpraševanje v gradbeništvu in industriji. V kriznih obdobjih namreč so se nemški delavci preusmerjali v lažja in manj donosna dela, kar je zmanjšalo povpraševanje po italijanskih priseljencih, ki so si morali poiskati novo zaposlitev ali oditi domov; tak primer je bil propad gradbenega tržišča v začetku 20. stoletja in omejevanje kreditov zaradi balkanskih vojn. Vračanje v domovino, izguba dela, propad zaradi pomanjkanja kapitala so bili dokaj pogosti pojavi. Tudi v težkih časih pa so furlanski delavci v južnonemških deželah uživali liberalnejšo migracijsko politiko, ki je omogočala, da so se izogibali kaznim in strogemu protekcionizmu, za razliko od dogajanja v Prusiji s poljskimi delavci¹⁵.

4. Zidarji in opekarji

Zidarji in opekarji, to sta glavni komponenti sezonskega migracijskega gibanja, so zaradi svoje sestave, organizacije in poklicne usposobljenosti predstavljali dve nasprotujoči si skupini, ki nazorno kažeta na razlike pri vključevanju v izseljenske tokove v drugi polovici 19. stoletja. Medtem ko so zidarji in kamnoseki predvsem iz gorskih predelov že dalj časa sodelovali v migracijskem procesu in si tako pridobili dragocena znanja, so se izseljenci iz gričevnatega območja in nižine pozneje vključili v mednarodni trg delovne sile in to brez ustreznih kvalifikacij, zato so opravljali najskromnejše in najnapornejše poklice, kot so nosaška, težaška in izkopna dela.

Masa izseljencev ni bila enotna po sestavi, zanjo je bila značilna – kot so pokazale novejšje raziskave – neka notranja stratifikacija: zaradi večje organiziranosti in delovne kulture so zidarji, po zahtevnem obdobju akordnega dela in naročil v velikih javnih delih, uspeli zbrati dovolj kapitala, ki so ga nato uporabili za uveljavljanje na nemškem in avstrijskem gradbenem tržišču. V tem obdobju so se

---

¹⁴ L. Trincia, *Emigrazione e diaspora. Chiesa e lavoratori italiani in Svizzera e in Germania fino alla prima guerra mondiale*, Studium, Rim 1996, str. 81.

¹⁵ R. Del Fabbro, *L'immigration italienne dans le Reich impérial allemand (1870-1914)*, v A. Bechelloni-M. Dreyfus-STR. Milza (uredil), *L'intégration italienne en France*, Campin, Bruselj, 1995, str. 374.

izkazali nekateri podjetniki, na primer Giacomo Ceconi iz Monteccone, ki je izpeljal orjaške posege, kot so predori bohinjske železnice, in podjetje Baviera-Pezzutti iz kraja Vigonovo di Pordenone, ki je izvedel zajezitev Donave v južni Avstriji. Med 19. in 20. stoletjem se je torej oblikovala skupina podjetnikov oziroma spretnih gradbenih pomočnikov, ki so bili redno zaposleni na Koroškem, v Salzburgu ali na Bavarskem, kjer so vložili zbrani kapital v gradbena dela ali se ukvarjali z novačenjem manjših skupin delavcev, ki so kot podizvajalci delali za italijanske in nemške podjetnike. To omrežje je imelo ključno vlogo ne samo pri novačenju delavcev, ampak tudi pri določanju namembnih krajev in poklicev v izhodiščnih skupnostih¹⁶. Zgodovina številnih avstrijskih in nemških mest in letovišč je zato neločljivo povezana z delom furlanskih podjetnikov; razvoj mest, kot so Gradec, Salzburg, Bad Gastein in Zell am See, je rezultat neutrudljivega dela gradbenikov, kot so Andrea Franz iz Moggia, Valentino Ceconi, Angelo Comini in Giacomo Menis iz Artegne¹⁷. Zanje je delalo veliko število zidarjev in kamnosekov, ki so predstavljali neke vrste »delavsko plemstvo«; šlo je za enotno, sposobno in organizirano skupino z izoblikovano poklicno identiteto.

Gradbeni delavci iz Karnije, ki so se delili po skupinah glede na izhodiščno vas ali dolino, so odhajali večinoma v Nemčijo, kjer so veljali boljši delovni in plačilni pogoji zaradi razvitejše socialne zakonodaje. Delavci iz predgorskih predelov pa so se zaradi manjših potnih stroškov raje odločali za Avstrijo, kjer so se srečevali z neugodnimi delovnimi pogoji, daljšimi urniki (povprečno deset ur na dan), slabšo hrano in razpadajočimi stanovanji, to so bile predvsem barake v neposredni bližini gradbišč, skednji ali podstrešja. Iz leta v leto sta se Avstrija in Nemčija vrstili kot ciljni državi zaradi različnih priložnosti zaslužka, menjalnih tečajev ali možnosti akordnega dela.¹⁸

Drugo večinsko komponento furlanskega izseljevanja so sestavljali opekarji, ki

---

¹⁶ A. D'Agostin-J. Grossutti, *Ti ho spedito lire cento. Le stagioni di Luigi Piccoli, emigrante friulano. Lettere famigliari (1905-1915)*, Biblioteca dell'Immagine, Pordenone, 1997.

¹⁷ M. Ermacora, *Imprenditoria migrante. Costruttori e imprese edili friulane all'estero (1860-1915)*, v *Baumeister dal Friuli. Costruttori e impresari edili migranti nell'Ottocento e primo Novecento*, Associazione culturale Grop Pignot, Videm, 2005, str. 115-128.

¹⁸ G. Cosattini, *L'emigrazione temporanea* cit., str. 54-55; C. Noliani-C. Quaglia, *Memorie di un vecchio emigrante*, v «Sot la Nape», 1975, št. 3, str. 29.

so bili podvrženi – za razliko od gradbenih delavcev – pogostemu izkoriščanju, nazadnjaškim delovnim razmeram in množičnemu zaposlovanju žensk in otrok¹⁹. Furlanski opekarji so se vključili v mednarodni trg dela po zaslugi podjetnikov gričevnatega območja, osvojili so vodilni položaj na področju izdelovanja opeke v Avstriji in Nemčiji in z neizprosno tekmovalnostjo premagali nemške, češke in tirolske delavce; Ludovico Zanini je v zvezi s tem zapisal:

Prišli so Furlani, ki so garali toliko ur, kolikor je bilo dnevne svetlobe; hranili so se zgolj s polento in sirom, uvedli so zabojni kalup in delo na odprtem, brez strahu pred sončnimi žarki, ki so hitreje sušili svež material in pospešili delo. Da bi delali hitreje, so pripravljali mehke glinaste mešanice. Cene so se nižale; [...] S takim pobesnelim ravnanjem so si Furlani utrli številne poti²⁰.

Do prve svetovne vojne se je približno 35-40.000 opekarjev letno odpravljalo na Bavarsko ali v Baden Württemberg (75%), v Avstrijo (15%) in na Hrvaško; večina je odhajala na severno Bavarsko, v okolico Münchna, kjer je bilo veliko gline in vode in kjer so lahko prodajali velike količine opeke za širjenje mest. Po mnenju Pietra Sandicchija, konzula iz Münchna, je bilo leta 1912 samo na Bavarskem preko 15.000 opekarjev²¹. Podjetniki iz gričevnatega območja (t.i. capuzzàts – akordanti iz krajev Buja, Majano, San Daniele, Čenta in Treppo Grande) so se pogajali z lastniki nemških opekarn glede proizvodnje opeke, v zimskem času pa so novačili delavce v južni Furlaniji na podlagi ustnih dogovorov in izplačila are; podjetnik je plačal potne stroške in stroške za prehrano, ki so jih nato odbili na koncu sezone. Tak sistem je delavca podrejal akordantu in botroval pogostim zlorabam in prevaram; poleg tega je cena, ki sta jo sklenila akordant in nemški delodajalec za zakup opekarn, predpostavljala izredno visoko produktivnost, kar je pomenilo podaljšanje delovnega urnika (*di un scûr a chel altri*, od zore do mraka) in širše poseganje po ženski in otroški delovni sili. Da bi zmanjšali proizvodne stroške, so v začetku 20. stoletja v

---

¹⁹ Na to temo, F. Micelli, *Emigrazione e fornaciai friulani* cit., str. 179-181.

²⁰ L. Zanini, *Friuli migrante*, Doretti, Videm, 1964, str. 215-217.

²¹ P. Sandicchi, *I fornaciai italiani in Baviera*, v »Bollettino dell'Emigrazione«, 1912, št. 12, str. 6; 30. Glej tudi *La Baviera e l'emigrazione italiana, rapporto del cav. G. Pezzoni, v console a Monaco*, v »Emigrazione e colonie« Mae, Rim 1905, zvezek 1, del III, str. 59-61.

ročnih opekarnah zaposlovali približno 5.000 furlanskih dečkov; ženske in dekleta pa so delale predvsem v parnih opekarnah («Dampfziegeleien»), kjer so opravljale težaška dela in dopolnjevale izdelane opeke²². V ročnih opekarnah je bil delovni tempo izredno visok: štancarji so pogodbeno izdelovali 5-6.000 opek dnevno, otroci pa so se morali prilagajati delovnemu ritmu odraslih delavcev; produktivnost se je na tak način znatno povečala, če upoštevamo, da je leta 1860 nemški delavec izdelal povprečno 1.400 opek dnevno²³.

Šele od začetka 20. stoletja so začeli namenjati več pozornosti delovnim razmeram opekarjev in velikemu številu zaposlenih otrok; boj za izboljšanje delovnih urnikov se je tako v Avstriji kakor tudi v Nemčiji uveljavljal zelo počasi, predvsem v odročnih opekarnah na podeželju, ki so jih nemški delovni inšpektorji redkeje obiskovali. Leta 1904 je bil delovni urnik na Bavarskem od 16 do 18 ur dnevno, leta 1912 pa se je zmanjšal na povprečno 11-12 ur dnevno²⁴; izredno revna hrana – polenta in sir – in obupna stanovanja so stanje še bolj zaostila. Ne čudi, da so opekarji pogostokrat segali po alkoholu, da bi prenašali trud, in da so marsikdaj tudi fizično nastradali. Kljub nasprotovanju lastnikov je severnobavarska vlada med letoma 1903 in 1904 ukazala izgradnjo ustreznih domov in ureditev dela v opekarnah s specifičnimi določili o zaposlovanju žensk in otrok, delovnih urnikih in starostnih mejah in z obvezno uvedbo zavarovanja in delovne knjižice²⁵. Pod pritiskom lastnikov in samih furlanskih akordantov so bile kršitve do prve svetovne vojne vsekakor še zelo pogoste; novačenje dečkov, kljub večjemu nadzoru v Furlaniji in v opekarnah v tujini, se ni zmanjšalo, čeprav je sprejetje ustreznih pogodb od leta 1913 dalje delno omejilo izkoriščanje mladih delavcev²⁶.

5. Zaščita in ustanavljanje sindikatov. Prednosti in šibkosti

Protislovja migracijskih tokov – stavkokaštvo, prevare, ustne pogodbe, izkoriščanja – so bila v središču pozornosti nastajajočih organizacij katoliškega in socialističnega

---

²² Pokrajinski urad za delo iz Vidma, *Memoriale sull'opera svolta dall'ufficio Provinciale del Lavoro* cit. str.4-9.

²³ F. Lutz, *I fornaciai friulani in Baviera nella zona est di Monaco*, Chiandetti, Reana, 1994, str. 58.

²⁴ P. Sandicchi, *I fornaciai italiani in Baviera* cit., str. 10.

²⁵ F. Lutz, *I fornaciai friulani in Baviera* cit., str. 58-60; 68-73.

²⁶ M. Ermacora, *La scuola del lavoro. Lavoro minorile ed emigrazioni in Friuli (1900-1914)*, Ermi, Videm, 1999, str. 124-144.

gibanja; »Ljudski sekretariat« (Segretariato del Popolo) in »Sekretariat za izseljevanje« (Segretariato dell'Emigrazione), ki sta nastala zato, da bi zaščitila in organizirala izseljence, sta pritegnila pozornost javnosti na položaj emigrantov, predvsem na težke razmere opekarjev, in spodbudila nastanek številnih poklicnih šol in izseljenskih društev. Stik z nemško stvarnostjo je prinesel veliko prednosti; kot so potrdili tudi zgodovinski viri, je organizacijski model socialističnih oddelkov, ki so nastali po vsej Furlaniji v prvem desetletju 20. stoletja, imel za vzor nemški »Arbeiter Sekretariat«, ki je slonel na samozaščiti in na pomoči priseljencem. Delovanje socialistov (pa tudi katolikov) je pokrivalo več področij: boj proti stavkokaštvu in alkoholizmu, poklicno usposabljanje, ustanavljanje potrošniških in delavskih zadrug, odprtje uradov za pomoč v tujini. Sekretariata sta bila, kot je razvidno iz njihovih letnih poročil, zelo aktivna tudi pri proučevanju delovne zakonodaje, ohranjala sta stike z izseljenci, urejala sta probleme zavarovalnega in zdravstvenega značaja²⁷. S sklicevanjem občasnih kongresov, kjer so izpostavljali izkrivljenost migracijskega procesa, so lahko izvajali pritisk na vladne organe in s tem spodbujali pozornost za probleme začasnega izseljevanja; zakon o pravni zaščiti izseljencev, ki so ga sprejeli leta 1913, zatiranje nezakonitega otroškega izseljevanja, boj za pisne pogodbe – to so le nekateri rezultati, ki so jih dosegli z neutrudljivim terenskim delom.

Organiziranje delavcev je potekalo zelo počasi in je naletelo na številne težave, predvsem zaradi nasprotovanja podjetnikov in delovodij, ki so na zahteve po boljših delovnih razmerah gledali z nezaupanjem, saj so zanje predstavljale le oviro pri prodoru na trgu delovne sile; po drugi strani so sindikalne organizacije vložile veliko truda v vzgojo migracijskega delavskega razreda, da bi ukinili ustne pogodbe, skrajšali delovne urnike in odpravili oblike izkoriščanja. V Furlaniji je bilo tako delovanje uspešno, žal pa ni prineslo do istih rezultatov v Nemčiji in Avstriji, kjer je bil odnos med tujo delovno silo in sindikati dokaj nestanovit. Delovanje sindikatov je bilo omejeno, saj so bili furlanski in tuji delavci marsikdaj izolirani, selili so se le sezonsko, jezikovne ovire pa so bile velike. Zaradi varčnosti so se izmikali celo

---

²⁷ M. Puppini, *L'emigrazione friulana dalla metà dell'Ottocento alla prima guerra mondiale*, v A. Buvoli (uredil), *Friuli. Storia e società. 1866-1914. Il processo di integrazione nello Stato unitario*, Ifsml, Pasian di Prato, 2004, str. 143-144; M. Puppini, *Movimento operaio ed emigrazione* cit., str. 86. Sull'azione dei cattolici, glej E. Ellero, *L'azione sociale e pedagogica di don Eugenio Blanchini 1863-1921*, Arti Grafiche, Videm, s.d., str. 89-98.

članstvu²⁸. Stiki z lokalno delovno silo so bili redki tudi zato, ker so nemški delavci smatrali priseljence za drugorazredno delovno silo. Skratka se ni uveljavila delavska solidarnost, pač pa solidarnost zaradi izvora in jezika, poleg tega so tudi način dela, neorganiziranost in nevednost nekvalificiranih furlanskih delavcev prispevali k ločevanju. Uvedbo skrajšanih delovnih urnikov in celo počitka ob praznikih so le stežka sprejeli: Furlani so se lažje prilagajali novim pravilom, ko so delali z nemškimi delavci, težje pa, če so dela vodili furlanski ali italijanski podizvajalci ali akordni delavci²⁹.

6. Boj proti stavkokaštvu

Dolgo časa je v Nemčiji in Avstriji izraz »furlàn« pomenil ne samo italijanski priseljenec, ampak tudi »stavkokaz«, to je človek, ki je pripravljen kršiti delavsko enotnost ob stavkah in delati za nižjo plačo³⁰. Giovanni Cosattini, pobudnik videmskega Sekretariata za izseljevanje, se je pritoževal, da so furlanske izseljence v tujini smatrali za »evropske Kitajce« in da so jih italijanski in nemški podjetniki uporabljali za »zniževanje plač«³¹. To je bila posledica napadalnosti, s katero so se furlanski podjetniki in delavci uveljavili na trgu delovne sile v srednjeevropskih cesarstvih, kjer so uvedli neizprosno konkurenco ob pogostem nespoštovanju socialne zakonodaje; podjetniki so podpirali tak pristop in izkoriščali furlanske delavce kot rezervno delovno silo, po kateri so lahko posegali v kriznih trenutkih, da bi omejili stroške delovne sile.

Trenja med Furlani in nemškim delavskim gibanjem, ki se je začelo uveljavljati v zadnjih desetletjih 19. stoletja, so se zaostri na prelomu novega stoletja, ko je po zaključeni gradbeni obnovi večjih avstrijskih in nemških mest upadlo povpraševanje po furlanskih in tujih priseljencih. V tem kontekstu so nemški delodajalci izkoriščali furlansko delovno silo ne samo za zmanjšanje stroškov, ampak tudi zato, da bi ovirali

---

²⁸ M. Forberg, *Manodopera italiana e sindacati tedeschi nell'impero (1890-1916). Note su un rapporto precario*, v J. Petersen (uredil), *L'emigrazione tra Italia e Germania*, Lacaíta, Manduria Bari-Rim, 1993, str.45; 58-59.

²⁹ H. Schäfer, *L'immigrazione italiana nell'Impero tedesco* cit, str.756-757.

³⁰ R. Del Fabbro, *Emigranti proletari italiani in Germania all'inizio del XX secolo*, v J. Petersen (uredil), *L'emigrazione tra Italia e Germania*, Lacaíta, Manduria Bari-Rim, 1993 str. 39.

³¹ Glej. G.Cosattini, *L'azione dello Stato nei riguardi dell'emigrazione temporanea*, dodatek k 2. št revije Giornale del VI congresso Geografico Italiano, maj 1907, str. 5-7.

nemške zveze gradbenikov, ki so si prizadevale za izboljšanje delovnih razmer. Pod vplivom individualizma, želje po večjem dobičku, nezanimanja za pozive po skupni »zavesti delavskega razreda« so furlanski delovodje in zidarji, ki so jih najemali nemški podjetniki, v Avstriji in predvsem v Nemčiji zasloveli zaradi svojega stakokaškega ravnanja, ker so radi nadomeščali stakajoče delavce in tako postali učinkovito sredstvo, s katerim so delodajalci preprečevali prizadevanja delavskih zvez³². Zaradi širjenja stakokaških pojavov – znani so predvsem primeri iz Kiela, Königsberga, Wiesbadna, Spandaua, Gdanska, Halleja v prvih letih 20. stoletja – se je stopnjeval odpor do furlanskih delavcev, ki so bili pogosto tarče nasilja in preteпов s strani svojih nemških kolegov, katerim se je »iz solidarnosti in naklonjenosti« pridružilo tudi ostalo prebivalstvo. Delodajalci so morali ustanoviti oborožena spremstva in vključiti posebne klavzule v pogodbe za »odškodnine« v primeru nasilja s strani lokalnih delavcev³³.

Naraščajoče napetosti, ki so prerasle v pravi problem, so spodbudile sodelovanje med nastajajočimi furlanskimi socialističnimi organizacijami in nemškimi sindikati, z namenom vključevanja furlanskih delavcev v vsedrjavno delavsko gibanje; izpeljali so pobude na različnih področjih: širjenje časopisa »L'Operaio italiano« (»Italijanski delavec«), ki ga je od leta 1898 izdajala Nemška izseljenska zidarska zveza (Unione muraria germanica per gli emigranti), je spremljalo prodorno organizacijsko in propagandno delovanje aktivistov milanskega Humanitarnega društva (Società Umanitaria) in furlanske socialistične stranke na območju Furlanije v zimskih mesecih³⁴. Pisma o »propagandnih akcijah«, ki so jih objavljali v socialističnih časopisih, nazorno kažejo na težave, s katerimi so se aktivisti srečevali v dolgih zimskih potovanjih ob neprestanem delu, srečanjih, konferencah, zborovanjih; kot so zapisali poročevalci, so se konferenc udeleževale tudi ženske in delavci so kljub nezaupanju pozorno poslušali obravnavane razprave. Take osveščevalne akcije niso

---

³² R. Meneghetti, *Cooperative di lavoro costituite tra lavoratori friulani all'estero*, v »Storia contemporanea in Friuli«, XI, 1981, str. 308; E. Ellero, *Il crumiraggio friulano all'estero fra '800 e '900*, v »Storia contemporanea in Friuli«, XIII, 1982, str. 137-155; M. Puppini, *In forte catena di solidarietà. Commercio e lavoro dalla Carnia in Austria e Germania nelle corrispondenze (1799-1810/1898-1913)*, v »Almanacco culturale della Carnia«, 1991, str. 49-92.

³³ G. Chiap, *L'emigrazione periodica dal Friuli* cit., str. 377-378.

³⁴ Glej zanimiv esej G. L. Bettoli, *Gli emigranti italiani nell'organizzazione sindacale tedesca dalle pagine de »L'Operaio italiano«*, v »Storia Contemporanea in Friuli«, 2005, št. 36, str. 9-85.

imele veliko uspeha v nižinski in osrednji Furlaniji, v gorskih predelih pa so aktivisti lahko računali na pomoč prisotnih socialističnih oddelkov. Hkrati sta časopisa »Lavoratore Friulano« (»Furlanski delavec) in »L'Operaio italiano« doma in v tujini podprla strogo propagandno kampanjo proti stavkokazom, ki so jih ožigosali kot »izdajalce«³⁵. Tudi socialistični voditelji so se angažirali in skušali pritegniti pozornost občinskih uprav na to občutljivo vprašanje; po »kršitvi« delavske solidarnosti v Königsbergu leta 1904 je Cosattini, na primer, očital huminskemu županu naslednje:

V Furlaniji štejemo 80 tisoč izseljencev, ki delajo pošteno, potemtakem se sprašujem, ali je res potrebno, da 250 delavcev sprejme naročilo in izda svoje sodelavce? Italijani so si že nakopali prezir večjega dela javnosti v Nemčiji, zakaj bi netili tudi sovraštvo delavcev in delavskih organizacij? [...] V Kielu, v Leipzigu, kjer je v prejšnjih letih prišlo do stavkokaških pojavov, danes nihče od naših ne najde zaposlitve³⁶.

Organiziranje delavcev, kateremu so se pogostokrat upirali sami podjetnik in polirji, ki so vodili skupine delavcev v stavkokaške akcije, je bilo dolgoročno uspešno; socialistične ustanove in nemški sindikati so začeli urejati migracijske tokove in tako preprečili brezposelnost, spore in prekinitve stavk; po prvih uspešnih primerih solidarnosti med furlanskimi in nemškimi delavci v Dortmundu leta 1905 so se začeli stavkokaški pojavi manjšati, delno zaradi širjenja furlanskega organiziranega delavskega gibanja, delno pa zaradi splošne ugodne gospodarske konjunktore; do prve svetovne vojne je ta pojav v bistvu izginil.

7. Izseljevanje v nemške dežele kot dejavnik gospodarskih in družbenih sprememb

Množični odhodi iz furlanskih vasi v »nemške dežele« so v svoji najbolj »zreli« fazi prinesli pozitivne spremembe z gospodarskega in družbenega vidika. Leta 1910 so denarne pošiljke iz habsburškega cesarstva in Nemčije znašale približno 18 milijonov lir letno³⁷; ta sredstva so pomembno prispevala k industrijskemu napredku furlanske

³⁵ Izmed številnih primerov glej *V'è un diritto di lavoro per i krumiri?*, »il Lavoratore Friulano«, 22. julij 1905.

³⁶ Občinski arhiv iz Humina, b. 255, kat.XIII-XIV, Lettera di Cosattini al sindaco di Gemona, 25. julij 1904.

³⁷ *Il risparmio dei friulani all'estero nel 1910*, »La Patria del Friuli«, 25. maj 1910.

pokrajine in hkrati omogočila delavskemu prebivalstvu, da obnovi svoja stanovanja, nakupi nova zemljišča in uvede določene izboljšave v kmetijstvu in živinoreji; večja razpoložljivost finančnih sredstev je izboljšala tudi prehrano in življenjske standarde. Na splošno lahko rečemo, da je model začasnega izseljevanja preprečil proces zapuščanja furlanskega gorskega območja in omogočil preživljanje prebivalstva v naraščajočem demografskem kontekstu. Nič manj pomembne so bile tudi družbene spremembe in elementi modernizacije, ki jih je prineslo migracijsko gibanje, predvsem če pomislimo na proces opismenjevanja, na ustanavljanje zadrug, delavskih združenj, družbenih lekarn in oblik kmečkega kredita. Tudi izseljevanje se je začelo vzdrževati samo, saj so društva vzajemne pomoči in sekretariati zaradi nihanja na mednarodnem delovnem trgu dojeli pomen poklicnih šol za usposabljanje delovne sile; poleg tehničnega risanja in geometrijskih osnov so začeli poučevati tudi nemščino³⁸.

Izseljevanje v nemške dežele je imelo pomembno vlogo tudi pri spodbujanju procesov sekularizacije in pri uveljavljanju socializma v furlanski pokrajini³⁹. Poročila župnikov ob pastoralnih obiskih med koncem 19. stoletja in prvo svetovno vojno so opozarjala ne samo na »izgrede in nemoralnost« izseljencev v zimskem času, a so izražala tudi globoko zaskrbljenost zaradi vse večje »verske brezbriznosti« in, predvsem v gorskih predelih, zaradi uveljavljanja socialističnega gibanja⁴⁰. Ustanovitev Ljudskega doma v kraju Prato Carnico leta 1912 s strani socialističnih izseljencev je primer pozitivnega vpliva delavskih organizacij in nemškega modela, ki so emigrantom nudili ideološka sredstva in vzor konkretne solidarnostne in zadružne prakse. Propagandist Giuseppe Podgornik je 4. februarja 1912 opisal dozorevanje karnijskega delavskega gibanja:

Govorim v čudoviti dvorani prelepega Ljudskega doma. Prato Carnico je dokaz tega,

---

³⁸ L. Antonini Canterin, *Come un frutto spontaneo della libertà. Società operaie, scuole di disegno e cooperative nel distretto di Spilimbergo (1866-1917)*, Designgraf, Videm, 2000; G. Ferigo, *Dire per lettera... Alfabetizzazione, mobilità, scritture popolari dalla montagna friulana*, v »Metodi e Ricerche«, XXI, 2002, št. 2, str. 43-57.

³⁹ Glej G. Renzulli, *Economia e società in Carnia fra 800 e 900, Dibattito politico e origini del socialismo*, Ifsml, Videm, 1978.

⁴⁰ Glej M. Ermacora, *Parroci ed emigranti nelle visite pastorali della Diocesi di Udine (1898-1914)*, v »Metodi e Ricerche«, 1999, št. 1, str. 55-71.

kar lahko doseže trdna volja delavske mase. Brez dolgov, brez moledovanja so si ti zaslužni delavci zgradili svoj Ljudski dom, ki je nedvomno najlepši v vsem Venetu. Če bi v vsakem italijanskem mestu obstajalo tako jedro zavednih delavcev kot v kraju Prato Carnico, socialistična stranka in delavske organizacije ne bi potrebovale več ... sodelovanja delavskega razreda. Na konferenci je več kot 250 ljudi⁴¹.

Sezonsko izseljevanje je zaradi boljšega življenjskega sloga prineslo ne samo »nove potrebe«, marveč tudi spremembe v obnašanju prebivalstva z uveljavljanjem prvih kontracepcijskih praks in želje po omejevanju rojstev. Po drugi strani so se zaradi oddaljenosti začele spreminjati spolne navade in širiti bolezni: zdravstvena raziskava iz leta 1894 je pokazala, da je bila videmska pokrajina na prvem mestu po številu smrti zaradi sifilisa⁴². Skratka, migracijski pojav je ob razvejanosti pomembnih družbenih, gospodarskih in rekreacijskih pobud prinesel v furlansko družbo veliko novosti. Sezonsko izseljevanje je vplivalo na prostor, način in tempo življenja, kakor tudi na družbene vloge, jezik in navade. Vloga, ki so jo nemške dežele odigravale kot zemljepisno območje in kot sinonim za dobro zaposlitev, se kaže tudi v prodiranju germanizmov v furlansko besedišče, ki jih lahko pripišemo procesu začasnega izseljevanja; dovolj, da pomislimo na izraze, kot so «sine» (*Schienen*, tirnice), «azimpon, lasimpon» (izseljenec, izseljevanje, iz besede *Eisenbahn*, železnica), «cuchil» (*Küche*, kuhinja), ali na tehnične izraze, ki izhajajo iz delovnega okolja, kot so »«Palîr» (*Polier*, delovodja), «accordant», (*Ziegleraccordant*), «slofen» (*schlafen*, spati), «lodar» (*Lager*, baraka, domovi), spolèr (*Sparhert*, štedilnik)⁴³. Motiv izseljevanja se je pojavil tudi v verskem in pobožnem življenju: primer Marije opekarjev iz Buje⁴⁴ in besedila furlanskih ljudskih pesmi (»villotte«)⁴⁵, ki so prežeta z domotožjem, lirizmom in realizmom, nazorno kažejo na vpliv, ki ga je ta izkušnja imela na ljudsko kulturo in domišljijo.

---

⁴¹ L. Rossi, *L'Operaio italiano*, Publi Paolini, Mantova, 2007, str. 91.

⁴² G. Cosattini, *L'emigrazione temporanea* cit., str. 96.

⁴³ V. Orioles, *Su un filone poco noto di tedeschismi in Friulano*, in *Studi linguistici in onore di G. B. Pellegrini*, Pacini editore, Pisa, 1983, str. 297-300; G. Marchetti, *Lineamenti di grammatica friulana*, Società filologica friulana, Videm 1977, str. 53-36; R. Pellegrini, *Emigrazione e lingua*, v »Metodi e Ricerche«, 1980, št. 2, str. 3-22.

⁴⁴ P. Menis, *L'avventura della Madonna dei Fornaciai*, Parrocchia di Avilla di Buja, Videm, 1958.

⁴⁵ Za primere glej, G.Fior, *Villotte canti del Friuli*, Firenze 1977, str. 332-335.

8. Problemi integracije

Zaradi začasnosti izseljevanja in družbenih, jezikovnih ter kulturnih razlik so se furlanski izseljenci v Avstriji in Nemčiji le delno vključili v družbo. Za razliko od medvojnega izseljevanja v Francijo, v povsem drugačnem kontekstu, je le manjša skupina furlanskih izseljencev izbrala nemške dežele za svojo drugo domovino. Na izključenost Furlanov je vplivalo prav sezonsko delo; zidarji in opekarji so bili namreč pripravljeni na selitev le, da bi lahko še naprej živeli v okviru furlanskih skupnosti. Po drugi strani, kot so opozarjali konzularni agenti, so se izseljenci stalno premikali tudi zato, da ne bi prijavljali prebivališča lokalnim upravam zaradi nezaupanja do oblasti in nepoznavanja jezika in zakonodaje⁴⁶. Sezonsko izseljevanje in način dela Furlanov, ki so odhajali v zaokroženih skupinah in živeli sami zase, je zaostrilo odnose z lokalnim prebivalstvom in s sodelavci predvsem v začetni fazi izseljevanja; primeri nasilne pijanosti in pretepi z Nemci so bili precej pogosti, predvsem v krogu opekarjev, kjer so domačini posebno občutili furlansko konkurenco⁴⁷. Poleg tega so si Furlani zaradi svoje varčnosti, zaradi katere so jim pripisali naziv »slabih potrošnikov«, in kulturnih ter jezikovnih razlik zapravili naklonjenost nemške in avstrijske družbe, ki jih je začela vendarle sčasoma ceniti kot neutrudljive delavce⁴⁸.

V nemško družbo so se vključili predvsem trgovci in gradbeni podjetniki, ki so se ponekod celo »ponemčili« in tako vzpostavili vrsto osebnih in poklicnih odnosov, ki so jim omogočili prodor na gradbenem tržišču; biti »italijanski državljan« pa ni predstavljalo oviro za trgovanje ali za uveljavljanje na industrijskem in gradbenem področju, dovolj da pomislimo, da so nekaterim furlanskim podjetjem zaupali velika javna dela⁴⁹.

Ko so dosegli gospodarsko blagostanje, so se številni podjetniki s področja izdelovanja mozaikov in kamnoseštva, a tudi nekateri trgovci, dokončno nastanili v deželah onstran Alp; v občinskih matičnih uradih so vse pogosteje beležili sklenitev

⁴⁶ O. Heye, *Gli Italiani nel distretto di Düsseldorf*, v »Bollettino dell'Emigrazione«, št. 5, 1905, str. 66.

⁴⁷ P. Manis, *Vie pas Gjarmaniis*, v »Strolic«, 1958, XXXIX, str. 78.

⁴⁸ G. Chiap, *L'emigrazione periodica* cit., str. 377-378.

⁴⁹ Glej H. Schäfer, *L'immigrazione italiana* cit., str. 751 in *L'emigrazione e le colonie italiane in Austria. Rapporto del cav. G. Zannoni, reggente al cancelleria della R. Ambasciata di Vienna*, oktober 1901, v »Emigrazione e colonie«, zvezek I, Mae, Rim, 1903, str. 98-99.

zakonskih zvez med furlanskimi opekarji, delavci, težaki in dninarji in nemškimi dekleti. Kot je zapisal münchenški konzul, so se delavci selili že v najstniških letih in to jim je omogočilo vzpostavljanje odnosov z lokalnim prebivalstvom in okoljem⁵⁰. Do naturalizacije pa je kljub vsemu prihajalo zelo redko, izseljenci so se vključevali počasi in stežka, čeprav so si ponekod za to tudi močno prizadevali⁵¹.

1914-1918 – Prva svetovna vojna in konec nekega obdobja

Izbruh prve svetovne vojne je prekinil migracijske tokove v srednjeevropska cesarstva; avgusta leta 1914 se je vrnilo domov približno 80 tisoč izseljencev, predvsem iz Avstrije in Nemčije. »Migracijski sistem« je propadel zaradi nacionalne mobilizacije, ki je v obdobju nevtralnosti povzročila velike družbene napetosti. Prisilni patriotizem in vojne napovedi so botrovale internaciji in izgonu Italijanov, ki so se nahajali na avstrijskem ozemlju; prav tako so italijanske vojaške oblasti podvrgle strogemu nadzoru nemške soproge furlanskih izseljencev in jih pogostokrat pregnale v notranjost apeninskega polotoka. Furlansko prebivalstvo je prišlo ponovno v stik z Avstrijci in Nemci v letih 1917-1918 za časa dramatične okupacije.

9. Velika prelomnica v furlanski migracijski zgodovini. 1914-1915

Izbruh prve svetovne vojne je prekinil migracijske tokove v srednjeevropska cesarstva. Zmedeno vračanje izseljencev je potekalo med avgustom in septembrom leta 1914, predvsem zaradi strahu in negotovosti glede bodočih dogajanj; mobilizacija oboroženih sil in prehod gospodarstva iz mirnodobnega v vojno stanje v Nemčiji in Avstriji sta privedla do krize, ki je prizadela trgovino, industrijo luksuznega blaga in predvsem gradbeništvo⁵². Razglasitev nevtralnosti Kraljevine Italije je imela negativne posledice za tiste delavce, ki se še niso vrnili domov, saj so zaradi prezira in groženj avstrijskega in nemškega prebivalstva morali zapustiti svoja

---

⁵⁰ A. De Foresta, *La Baviera e l'emigrazione italiana*, v »Emigrazione e colonie«, zvezek 1, del III, str. 53.

⁵¹ R. Pellegrini, *Emigrazione lingua cit.*, str. 12-13.

⁵² Ministrstvo za kmetijstvo, industrijo in trgovino, Urad za delo, *Dati statistici sui rimpatriati per causa di guerra e sulla disoccupazione*, Rim, 1915, str. VII-VIII.

delovna mesta⁵³. Stopnjevanje nacionalistične napetosti se je kazalo tudi v tem, da so se morali vrniti domov tudi tisti izseljenci, ki so v teh deželah živeli že več desetletij. Pospešeno vračanje v domovino, ki je med drugim potekalo v »polni sezoni«, širjenje brezposelnosti in živilska kriza so botrovali veliki notranji napetosti; med septembrom 1914 in aprilom 1915 so zabeležili preko sto uporov in nemirov v znamenju gesla »kruh in delo«, ki so jih morale policijske sile in vojaške enote marsikdaj s silo zatreti. Prekinitev migracijskih tokov je za širši del furlanskega prebivalstva pomenila travmo, pravo »vojno«, ki je napovedovala bližajoče se spopade.

V tem kriznem obdobju pa so se izkazale tudi mobilizacijske in organizacijske sposobnosti furlanske migracijske stvarnosti; poleg protestov, ki so prerasli v veliko protimilitaristično manifestacijo 28. februarja 1915 v kraju Villa Santina, je delavsko gibanje predlagalo konkretne rešitve za odpravo občutka nelagodnosti brezposelnega prebivalstva; socialistični oddelki in društva za vzajemno pomoč so spodbudili občinske uprave, da se lotijo velikih javnih del (ceste, mostovi, šole, širjenje pokopališč, vodovodi), in ustanavljali delavske zadruge. Na tak način so v tem dramatičnem trenutku uresničili rezultate solidarnostnih in sindikalnih bojev iz prejšnjih desetletij⁵⁴. Spomladi in poleti leta 1915, ob vojni napovedi Italije, je stopnjevanje napetosti doseglo višek zaradi vračanja vedno večjega števila »državljanov kraljevine Italije« (regnicoli, Reichsitaliener) iz Trsta, Istre in Dalmacije: na tisoče Furlanov in Italijanov, ki so se že zdavnaj nastanili v habsburškem cesarstvu, se je moralo nenadoma vrniti v domovino zaradi nezaupanja avstrijskih oblasti⁵⁵. Druge so aretirali in zaprli v velika »lesena mesta«, to so bila prava ujetniška taborišča na Štajerskem in Češkem. Tudi na Bavarskem so se furlanski izseljenci spopadali z vedno večjimi težavami zaradi naraščanja vojne

---

⁵³ *L'attività dell'opera Bonomelli in Germania e nell'Austria-Ungheria durante la guerra europea*, v »Rivista di Emigrazione«, leto IX, januar-februar 1916, str.1-7.

⁵⁴ Izmed številnih glej Občinski arhiv iz Socchieva, b. 124, kat. XIV, Società Ampezzana di mutuo Soccorso ed istruzione fra operai, Provvedimenti pro disoccupati, 3. september 1914. O stavkah gelj. R. Meneghetti, *Le agitazioni degli emigranti friulani nel periodo della neutralità (1914-1915)*, v G. Cervani (uredil), *Il movimento nazionale a Trieste nella prima guerra mondiale*, Del Bianco, Videm, 1968, str. 293-327; M. Ermacora, *Un anno difficile. Buja agosto 1914-settembre 1915*, El Tomàt, Buja, 2001.

⁵⁵ F. Cecotti (uredil), »Un esilio che non ha pari«. 1914-1918. *Profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'isontino e dell'Istria*, Libreria Editrice Goriziana, Gorica, 2001.

napetosti; od februarja 1916 dalje se je začel širiti tak strah, da so mnogi zapustili svoje domove in delovna mesta ter odpotovali, tako rekoč, iz dneva v dan. Poročila raznih dobrodelnih ustanov so poudarjala, da se je »sovraštvo« do Italijanov vedno več stopnjevalo in prizadelo trgovce, sladoledarje, potujoče trgovce, ki se niso smeli več kazati v javnosti⁵⁶.

Vstop Kraljevine Italije v vojno je pomenil zastoj migracijskih tokov v tuje države in spodbudil notranjo mobilnost delovne sile, ki je izvajala logistične posege v zaledju ali odhajala v velika italijanska mesta, kot so Milan, Turin in Genova, kjer se je razmahnila vojna industrija. Izkušnje, ki so jih izseljenci pridobili v tujini predvsem z vidika novačenja in tehničnih sposobnosti, so izkoristili za izgradnjo logistične in obrambne infrastrukture v zaledju fronte⁵⁷. V tem času pa se je pokazala tudi najokrutnejša plat vojne: italijanske vojaške oblasti so namreč, poleg domnevnih vohunov, pregnale v notranjost države tudi tiste izseljence, ki so v Avstriji in Nemčiji živeli že dalj časa in ki so zaradi gospodarskih ali družinskih razlogov ohranjali stike s tujino. Podobno se je dogajalo tudi ženskam nemškega izvora, ki so jih samo zaradi tujega priimka odgnali v notranjost polotoka⁵⁸. Zaradi vojnih dogajanj je furlansko prebivalstvo oktobra leta 1917 prišlo ponovno v stik z avstrijskim in nemškim svetom; na odnos z okupatorjem, ki so ga zaznamovala pogosta nasilja, zlorabe in sistematične razlastitve, so vplivale tudi pretekle migracijske izkušnje: to velja tako za tiste, ki so se odločili, da ostanejo v Furlaniji, kakor tudi za tiste, ki so se odzvali okupatorjevemu novačenju delavcev v Avstriji in Nemčiji leta 1918. Bivši izseljenci so skušali, pogostokrat v vlogi tolmačev in upraviteljev, blažiti posledice okupacije, zaradi česar so jim po koncu vojne pripisali naziv »kolaboracionistov«. Vojno nasilje in propaganda o nemških hudodelstvih pa sta dokončno pretrgala odnos, ki je bil od vsega začetka zapleten; javnost je na dramatična vojna dogajanja začela gledati z vidika narodnoosvobodilnega gibanja, kar je povečalo, če že ne sovraštvo, vsaj nezaupanje do nemškega sveta, ki ga je Mussolini ob novih migracijskih tokovih

---

⁵⁶ *I servizi per l'emigrazione dell'«Umanitaria» nel 1915*, Pesaro, 1917, str. 161-164.

⁵⁷ M. Ermacora, *Il lavoro dei ragazzi friulani dall'età giolittiana alla Grande guerra*, in B. Bianchi-A. Lotto (uredil), *Lavoro ed emigrazione minorile dall'Unità alla Grande guerra*, Ateneo Veneto, Benetke, 2000, str. 126-127.

⁵⁸ M. Ermacora, *Le donne internate in Italia durante la Grande Guerra. Esperienze, scritture, memorie*, v *DESTR. Deportate, esuli, profughe. Rivista telematica di studi sulla memoria femminile*, št. 7, julij 2007, (www.unive.it/destr.it).

nekaj let pozneje stežka odpravil.

1919-1938 – Novi migracijski tokovi

Premagana in ponižana srednjeevropska cesarstva po koncu vojne niso mogla več nuditi zaposlitve furlanskim izseljencem; gospodarske težave so močno zmanjšale prisotnost tuje delovne sile v teh državah. Od leta 1919 so začeli Furlani odhajati v Belgijo in Francijo, kjer so se lotili obnovitvenih del porušeni območij, ali pa so se selili v čezoceanske države. V medvojnem obdobju so »svobodni« migracijski tokovi v Avstrijo in Nemčijo dosegli svojo najnižjo točko.

10. Po prvi svetovni vojni

Finančna nestabilnost, gospodarsko prestrukturiranje, visoka stopnja brezposelnosti in razpad avstro-ogrskega cesarstva so botrovali zaprtju nemškega trga dela. Avstrija in Nemčija sta v prvih povojnih letih postali za furlanske delavce predvsem prehodni državi na poti v Belgijo in Francijo. Medtem ko je med leti 1910-1914 približno 40-50 tisoč sezonskih delavcev odhajalo v nemške dežele, kažejo uradne statistike za obdobje 1919-1923, kljub nepopolnim podatkom, da so se ti tokovi zmanjšali le na nekaj sto odhodov letno; ta težnja se ni spremenila v vseh povojnih letih: namesto v Avstrijo in Nemčijo so furlanski izseljenci odhajali v zanje relativno nove namembne države, kot so Avstralija, Kanada in Združene države Amerike. Izselsevanje v nemške dežele se je kljub drastičnemu upadu ohranilo le v tistih vaseh, kjer je bila tradicija predvojnih migracijskih tokov že zelo ukoreninjena⁵⁹.

Vojna je prekinila tudi možnost zaposlitve na območju nemškega cesarstva, kjer je bila italijanska prisotnost že dokaj ustaljena; leta 1913, na primer, je v rudnikih premoga v Porenju in Vestfaliji delalo 110.500 Italijanov, leta 1918 pa jih je bilo le 4.100; v porenjskem mestecu Bottorp, kjer so se od prvih let 19. stoletja dalje

---

⁵⁹ T. Tomat, *L'emigrazione da Fagagna tra le due guerre*, Občina Fagagna, Fagagna, 2004; J. Grossutti-F. Micelli (uredil), *L'altra Tavagnacco. L'emigrazione friulana in Francia tra le due guerre*, Pesian di Prato, Občina Tavagnacco, 2003.

nastanile skupine zidarjev in rudarjev iz Polceniga, je furlanska skupnost štela zdaj le nekaj posameznikov. Antonietta Bravin je zapisala:

Moj stari oče Giacomo Bravin je bil leto dni v bolnišnici zaradi poškodbe [v Bottorpu], v Italijo pa se je vrnil leta 1920 z družino in zvrhanim kovčkom denarja. A zaradi inflacije ta denar ni veljal skorajda nič in otroci smo se z njim igrali⁶⁰.

Zaradi vedno večje poveljne krize se je tudi nemška vlada februarja 1920 odločila omejiti dotok tujih delavcev in povečati upravni nadzor, da bi preprečili prihode. V drugi polovici dvajsetih let – t.i. *goldene Fünf* – ko si je nemško gospodarstvo vendarle opomoglo, je število furlanskih izseljencev v Avstrijo in nekatera bavarska mesta rahlo naraslo; zaradi skromnih možnosti vključevanja delavcev na trg dela so priklicali predvsem »mojstre opekarje« (Zeigelmeister) iz gričevnatega območja, iz vasi Buja, Majano in Treppo Grande⁶¹. To je trajalo le nekaj »sezona« med leti 1924 in 1931, saj so devalvacija, svetovna kriza in brezposelnost močno vplivale na nemški svet in furlanski delavci so med prvimi izgubili službo.

V opekarnah pa se način dela očitno ni spremenil, kot je zapisal Lorenzo Guerra iz Buje, ki je v dvajsetih letih zapustil domovino in se zaposlil kot opekar:

V Avstrijo sem odpotoval leta 1924, razumeš? Star sem bil 19 let. A tam sem bil že enkrat prej, leta 1922, v Beljaku. Ker pa je avstrijska krona padla in ni veljala več nič, smo morali prekiniti delo in se vrniti domov. Leta 1924 pa smo ostali do konca sezone. [...] Ob vsakem štancarju sta bila dva otroka, ki sta odnašala opeko in jo postavljala na tla [...] Bilo je zelo naporno [delo]: eden je pripravljaval malto, drugi je izkopaval zemljo iz kamnoloma; za vse to smo uporabljali lopate, bagerjev ni bilo, ničesar ni bilo. In vse je bilo naporno⁶².

Tudi gradbeni delavci so naleteli na številne težave na Nemškem; v medvojnih letih so se morali furlanski podjetniki soočiti s pomanjkanjem kapitala, z devalvacijo in s

---

⁶⁰ H. Biskup-M.Walders (uredil), *Solo carbone, gelato e pizza? Gli italiani a Bottorp (Germania) dal 1817, Catalogo della mostra*, Občina Polcenigo, Polcenigo 2006, str.25.

⁶¹ F. Micelli, *Emigrazione e fornaciai friulani* cit., str. 182.

⁶² M. Pauluzzo Guerra, *Fornaciai di Buja, v Immagine cultura. Dalla immagine della famiglia alla descrizione dell'emigrazione, Giovanni D'Aita fotografo (1877-1967)*, Guarnerio editore, Videm, 1994, str. 44.

splošnim zastojem gradbenih del; po prehodnem obdobju jih je presenetila gospodarska kriza, zaradi katere so morali zapreti ali odstopiti svoja podjetja⁶³. Samo manjše skupine kvalificiranih delavcev (opekarji, teracerji in izdelovalci mozaikov iz Spilimberga, mesarji iz Humina in Artegne) so kljub pogostim težavam preživele veliko gospodarsko krizo iz leta 1929 in se še naprej zaposlile v avstrijskih in nemških deželah. Zaradi skromne prisotnosti italijanskih priseljencev v Avstriji in Nemčiji v medvojnem obdobju so s težavo ustanavljali fašistična združenja Italijanov v tujini («Fasci degli italiani all'estero»), ki so nastala le v glavnih izseljenskih krajih, to je v Münchnu in na Dunaju⁶⁴. Fašistično združenje iz Münchna je organiziralo številne dobrodelne akcije (ljudska kuhinja, jasli, pošolske dejavnosti) za furlanske in venetske izseljence, ki so že nekaj desetletij živeli v tem mestu in ki so ostali nenadoma brez službe, a niso imeli pravice do socialne pomoči, ker niso prosili za nemško državljanstvo⁶⁵.

11. Roke za premog. Furlani v Tretjem rajhu 1938-1943

V najhujših letih svetovne gospodarske krize so se za furlanske delavce odprle nove možnosti za izseljevanje v Nemčijo pod »vodstvom in varstvom« fašističnega režima, kar je sodilo v širši okvir političnega in vojaškega zavezništva med Hitlerjem in Mussolinijem⁶⁶. Ta priložnost se je pojavila ob koncu tridesetih let, ko je furlansko pokrajino prizadela velika brezposelnost, ki je melioracijski posegi režima in izseljevanja v vzhodno Afriko niso uspeli omejiti. Migracije v Tretji rajh so slonele na dogovoru o izmenjavi italijanske delovne sile in nemških surovin, predvsem premoga in jekla. Nemško gospodarstvo je v fazi ponovnega oboroževanja potrebovalo veliko delovne sile tako v kmetijstvu in gradbeništvu kakor tudi v

---

⁶³ M. Ermacora, *Imprenditoria migrante* cit., str.126; A. Filippuzzi, *L'emigrazione dallo spilimberghese*, in *Spilimberc*, Società filologica Friulana, Videm 1984, str. 489.

⁶⁴ D. Cante, *Il contributo delle regioni nord orientali all'emigrazione italiana in Austria tra le due guerre mondiali attraverso i rapporti delle autorità italiane a Vienna*, v »Qualestoria«, 1997, št. 1, str. 15-23.

⁶⁵ B. Mantelli, *I Fasci in Austria e Germania*, v E. Franzina-M.Sanfilippo (uredil), *Il fascismo e gli emigrati. La parabola dei Fasci italiani all'estero (1920-1943)*, Laterza, Rim-Bari, 2003, str. 81.

⁶⁶ M. Puppini, *L'emigrazione dal Friuli tra la prima e la seconda guerra mondiale*, v A.M. Vinci (uredil), *Friuli Storia e società. 1925-1943, Il regime fascista*, Ifsml, Videm, 2006, str. 196. Za splošni pregled o teh migracijah glej C. Bermiani, *Al Lavoro nella Germania di Hitler. Racconti e memorie dell'emigrazione italiana, 1937-1945*, Torino, Bollati Boringhieri, 1998; S. Bionani, *Il regime fascista in Friuli durante gli anni Trenta: disoccupazione, nuovi flussi migratori e assistenza*, v »Storia contemporanea in Friuli«, XXX (2000), št. 31, str. 80-85.

industriji. Med leti 1938 in 1943 so fašistični sindikati organizirali približno 485.000 odhodov iz Italije. Leta 1938 je začetek organiziranega izseljevanja zaznamoval višek gospodarske krize, a tudi obdobje največje naklonjenosti Furlanov fašizmu; odhode izseljencev, ki so jih spremljale parade delavcev in močne propagandne akcije, so prikazovali ne samo kot otipljivo znamenje novih mednarodnih zavezništov, a tudi kot dokaz razlike med novo fašistično in staro liberalno migracijsko politiko; ti organizirani in disciplinirani »delavski borci«, opremljeni s tropskim suknjičem, z delovno pogodbo in zagotovljeno službo v rokah, so predstavljali prednjo stražo fašističnega režima v tujini. Začetno so furlanske kontingente pošiljali v Wolfsburg, kjer so gradili obrate družbe Volkswagen, na Spodnjo Saško v jeklarno Konzern Göring-werke in v bavarske kamnolome in opekarne, skupine kmečkih delavk pa so odhajale v kmečka podjetja na Saško in v vzhodno Prusijo. Teresa Rossi iz Interneppa, ki je leta 1938 kot mladoletna odpotovala na Severno Saško kot »ducejeva kmetica«, je povedala:

Bilo nas je 33 iz Doline jezera: šest iz Interneppa, ena iz Bordana, ostale pa so prihajale iz krajev Peonis, Avasinis, Osoppo, Alesso; ena je prihajala tudi iz Humina. Odpotovale smo s fašistično uniformo na sebi: to je bila naša praznična obleka in z domačini smo se pozdravljali s stavkom »Heil Hitler!« V tistem delu Saške je bila površina razgibana [...]; pridelovali smo krompir, ječmen, pšenico, peso in druge povrtnine [...]. Delali smo z nemškimi pridelovalci, moškimi in ženskami, ki so stanovali prav tako v stanovanjih, zgrajenih na mestu. Posest je bila zelo obširna in pogostokrat, zvečer, smo se vračali z vozom, ki nam je prinašal hrano. Na polju smo preživljali cele dneve⁶⁷.

Možnost izseljevanja in ugodnost plač ter delovnih razmer, ki so jih na široko oglaševali v propagandnem tisku in celo s cerkvenih prižnic, sta poželi tolikšen uspeh, da so prošnje dobesedno preplavile občinske urade za delo. Kljub predvideni selekciji na podlagi političnih in moralnih lastnosti so se za izseljevanje v Tretji rajh odločali predvsem brezposelni delavci iz gorskega območja in zahodne Furlanije – gradbeniki, manjši obrtniki ali tovarniški delavci, ki so že preizkusili delo v vzhodni

---

⁶⁷ Pričevanje v A. Verrocchio (uredil), *Bordan e tarnestr. Int pal mont*, Arti Grafiche, Videm, 1991, str.58.

Afriki in Franciji, ali ženske, ki so jih po veliki krizi iz let 1929-1931 izključili iz procesov prestrukturiranja v tekstilni panogi. Po začetku vojne je izseljevanje v Nemčijo postalo izgovor, da bi se izognili rekrutiranju. Novi migracijski tokovi pa so od vsega začetka kazali na določene organizacijske in logistične vrzeli, predvsem zaradi omejenih možnosti pošiljanja denarnih pošiljk, dolgega delovnega urnika na poljih, izoliranja, slabe prehrane. Želja po delu pa je bila večja od težav, toliko da je bilo v Nemčiji med letoma 1941 in 1942, kot kažejo poročila, skoraj 25 tisoč furlanskih *Fremdarbeiter* (tujih delavcev).

Že od leta 1938 so furlanski delavci občudovali nemško učinkovitost; Leonardo Marini, ki je sodeloval pri izgradnji obratov družbe Volkswagen, se spominja:

Tabor v Fellerslebnju je bil ogromen [...] vse je bilo pripravljeno: ležišča, leseni bloki. Bili so delavni in organizirani. [...] Spominjam se, da so bili Nemci veliko bolj napredni od nas in da so polagali cement tudi v razdalji več sto metrov s pomočjo cevi, ki delujejo na kompresiran zrak; na stotine furlanskih delavcev ga je nato razširjalo in tolklo po armaturi z lesenimi kladivi, da bi se cement spustil v stebre, nato pa so odstranili oder⁶⁸.

Delovne izkušnje v Tretjem rajhu, ki so dalj časa padle v pozabo in ki so jih obujali le na zasebni ravni, so močno vplivale na izseljence. Kot izhaja iz pričevanj delavcev in kmetov, je bila Nemčija zanje vzor medsebojnih odnosov in dela, ki se je bistveno razlikoval od italijanskega, kjer sta prevladovala razredni boj in izkoriščanje. Cenili so predvsem družbeno organiziranost in modernost, čeprav so se kmalu pokazale oblike omejevanja svobode, ki jih je uvedel nacistični režim in ki so jih izkusili predvsem tisti delavci, ki so želeli spoznati nemška dekleta. Z začetkom vojne so se poslabšale tudi delovne razmere: zaradi vse večjega števila rekrutiranih italijanskih delavcev med letoma 1940-41 se je zrušil sistem sprejemanja in oskrbovanja, zato so se množili pojavi nestrpnosti; v naslednjih dveh letih je moralo veliko delavcev ostati doma tudi po več mesecih počitka zaradi nadzora lokalnih oblasti in neprestanega

---

⁶⁸ Pričevanje v M. Ermacora, *Campi e cantieri di Germania. Migranti friulani nel Reich hitleriano (1938-1943)*, v M. Fincardi (uredil), *Emigranti a passo Rimino. Operai dell'Alto Veneto e Friuli nella Germania hitleriana*, Istresco-Ifsml, Verona, Cierre, 2002, str. 177.

bombardiranja nemških mest. Po 8. septembru 1943 je približno 100.000 italijanskih delavcev ostalo v Nemčiji kot vojni ujetniki. Čeprav so v primerjavi z ruskimi in poljskimi *Ostarbeiter* uživali določene privilegije, so bili italijanski delavci podvrženi prisilnemu delu in so se do konca vojne ukvarjali z odvozom ruševin iz bombardiranih mest ali z najnapornejšimi deli v vojni industriji.

1954-1975. Nov zagon izseljevanja

V letih povojne obnove so furlanski izseljenci zanemarjali Nemčijo in Avstrijo in se usmerjali raje v Francijo, Belgijo in pozneje še v Švico. Avstrija je postala stranska namembna država, medtem ko se je izseljevanje v Nemčijo rahlo povečalo samo v drugi polovici petdesetih let zaradi medvladnih dogovorov in nemške gospodarske rasti, ki je zahtevala vedno večje število tujih delavcev. Do polovice sedemdesetih let je Nemčija zaradi večletnih pogodb s področja gradbeništva, rudarstva in industrije in zaradi višjih plač spodrinila ostale namembne države v Evropi in se poleg Švice uveljavila kot ena izmed glavnih ciljev v zadnji fazi furlanske migracijske zgodovine.

12. Izseljevanje v Avstrijo in Nemčijo v povojnih letih

V prvih desetih letih po koncu druge svetovne vojne je bila stopnja brezposelnosti v Avstriji in Nemčiji izredno visoka, zato je bilo povpraševanje po tuji delovni sili omejeno; s poklicnega vidika je zmanjšanje migracijskih tokov v letih 1947-1949 in 1951-1952 vplivalo predvsem na manjše skupine zidarjev, težaških delavcev, gozdarjev, opekarjev in kmetov⁶⁹. Po tem obdobju je Avstrija pravzaprav izgubila svojo vlogo na trgu delovne sile, razen v primeru čezmejnih migracij. Migracijski okvir se je začel spreminjati od druge polovice petdesetih let dalje, ko je gospodarska rast v Zvezni Nemčiji spodbudila nov naval delovne sile iz tujine, ki so jo privabljali s sezonskimi ali večletnimi delovnimi pogodbami. Decembra leta 1955 sta italijanska in nemška vlada podpisali dogovor o novačenju in zaposlovanju italijanskih delavcev

---

⁶⁹ G.F. Ellero, *Buja. Terra e popolo* cit., str. 149-150.

z območij z visoko stopnjo brezposelnosti⁷⁰.

Od leta 1955-1956 se je italijansko-nemška medvladna komisija s sedežem v Veroni ukvarjala z novačenjem predvsem kmetov, gradbenikov, kopačev, rudarjev in težakov, ki so jih pošiljali v Porurje; poleg uradnega novačenja delavcev so se tudi nemški podjetniki postavljali v stik s krajevnimi uradi za delo in najemali gradbene delavce, tesarje, mizarje, kopače; na take ponudbe so se odzvali delavci iz »zaostalih« območij, predvsem iz gorskih in predgorskih predelov ob reki Tilment, iz Nadiških dolin in čedajskega območja.

Italijansko izseljevanje v Zvezno republiko Nemčijo je predvsem na začetku naletelo na številne težave: kljub velikemu povpraševanju po tuji delavni sili – leta 1956 je bilo v tej državi 100.000 italijanskih delavcev –, so bili prvi izseljenci nezadovoljni zaradi nizkih plač v primerjavi s švicarskimi in francoskimi razmerami, zaradi zahtevnih delovnih pogojev, kršenja pogodb s strani podjetnikov, zasilnih stanovanj in nezadostne hrane⁷¹. Kot posledica neustreznih informacij o pogojih zaposlitve, ki so jih nudile uradne ustanove, se je veliko furlanskih kmetov v Nemčiji zaposlilo v gradbeništvu ali se izselilo v druge države; že leta 1957 so začasno prekinili novačenje delovne sile za kmetijska podjetja, da bi izboljšali delovne in plačilne pogoje⁷².

Vstop Nemčije v evropski enotni trg je povzročil liberalizacijo tuje delovne sile tudi izven medvladnih programov o novačenju delavcev, zaradi česar je izseljevanje v Nemčijo postalo množičen pojav. Čeprav sta bili gradbeništvu in rudarstvu v Porurju še vedno prevladujoči panogi za izseljence⁷³, so se proti koncu petdesetih let zaradi višje plače zaposlovali tudi v tovarnah: delali so predvsem kot strugarji, električarji, varilci v strojni in metalurški industriji, in to večinoma v proizvodnji polizdelkov za avtomobilske obrate v jugozahodnih deželah, kot sta Bavarska in Baden-Württemberg, ter v velikih centrih, kot so Bielefeld, Frankfurt, Köln,

---

⁷⁰ M. Colucci, *Lavoro in movimento. L'emigrazione italiana in Europa 1945-1957*, Donzelli, Rim, 2008, str. 213-218; J.D. Steinert, *L'accordo di emigrazione italo-tedesco e il reclutamento di manodopera italiana negli anni Cinquanta*, v J. Petersen, (uredil), *L'emigrazione tra Italia e Germania* cit., str. 160-161.

⁷¹ *Note di Emigrazione*, »La Voce Amica. Bollettino della pieve arcipretale di Gemona«, september 1956, št. 9, str. 4.

⁷² G. Di Caporiacco, *Storia e statistica dell'emigrazione dal Friuli e dalla Carnia. Volume secondo. Da dopo la grande guerra al 1966*, Edizioni del Friuli Nuovo, Videm 1969, str. 156.

⁷³ *Ti rosajanski po sfětu. I resiani nel mondo*, Občina Rezija, 2001, str. 20-21; 44-45 v F. Micelli-J. Grossutti (uredil), *Comeglianots pal mont. I Comeglianotti nel mondo*, Videm, Designgraf, Občina Comeglians, 2002.

München, Stuttgart in njegovo predmestje (Esslingen, Feuerbach, Ludwigsburg)⁷⁴. Med leti 1959 in 1967 je Zahodna Nemčija privabila 15.503 furlanskih izseljencev (13,7%) in se tako uveljavila kot tretja namembna država v Evropi za Francijo (16.350 izseljencev, 14,4%) in Švico (53.389 izseljencev, 47,%)⁷⁵. Temu preobratu so botrovali želja po višjih plačah, možnost zaposlitve v industrijskem sektorju in osvoboditev napornega dela v gradbeništvu; Sivigliano Bet, ki je z drugimi težaškimi delavci in zidarji odpotoval iz Barcisa leta 1962, se spominja:

Leta 1962 sem se tudi sam izselil kot gradbeni delavec, a ker sem moral spati v barakah, kjer je prihajalo do pogostih primerov nasilja, sem se raje odločil za delo v tovarni, kjer se je pozneje zaposlil tudi moj oče. Tri leta sem hodil v večerno šolo in dobil diplomo splošnega mehanika, nato pa sem se odločil, da bom strugar, in od takrat sem vedno opravljal ta poklic. Bili smo v Ludwigshafnu. Z delom v tovarni sem dosegel določeno stopnjo neodvisnosti: delodajalec mi je namenil manjše stanovanje, leta 1970 pa sem se vrnil v domovino, da bi se poročil⁷⁶.

Furlansko delovno silo so sestavljali predvsem mladi iskalci prve zaposlitve v industrijskem sektorju, ki so jih marsikdaj postavljali na najnižjo stopnjo tovarniške hierarhije. Zato je v prvih mesecih dela v avtomobilskih tovarnah prihajalo do pogostih rotacij in preklicev pogodb⁷⁷. Težave furlanskih izseljencev so izhajale tudi iz nizke stopnje izobrazbe in poklicne usposobljenosti, zaradi česar so začeli prirejati ustrezne tečaje, da bi izpolnili zahteve nemškega tržišča. Neugodne razmere v tovarnah so se ponavljale tudi izven delovnega okolja: delodajalci namreč niso vedno zagotavljali stanovanja delavcem, ki so se morali pogostokrat zadovoljiti z velikimi skupnimi ležišči; a tudi za tiste, ki so razpolagali s svojimi stanovanji, razmere niso bile veliko boljše. Izselenec iz San Giorgia di Nogaro, ki je delal v tovarni, se spominja: »Imel sem vse v eni sobi, krožnike v omari, posteljo, kopalnico in kuhinjo

---

⁷⁴ Glej pričevanja v J. Grossutti, *Chei di Puçù pal mont. I pozzuolesi nel mondo*, Tavagnacco, Arti Grafiche friulane, Občina Pozzuolo del Friuli, 2004.

⁷⁵ Istat, *Annuari del lavoro e dell'emigrazione*. Ad annos.

⁷⁶ N. Boz, *Parâ via. L'emigrazione da Barcis*, Sequals, Občina Barcis, 2004, str. 155.

⁷⁷ A. Von Oswald, »Venite a lavorare alla Volkswagen!« *Strategie aziendali e reazioni degli emigrati italiani a Wolfsburg 1962-1975*, v S. Musso (uredil), *Tra fabbrica e società. Mondi operai nell'Italia del Novecento*, »Annali della Fondazione Giangiacomo Feltrinelli«, Feltrinelli, Milan, 1997, str.702.

– vse na enem mestu⁷⁸. Spomini izseljencev so povezani predvsem s težavami integracije v nemško družbo; ob pojavih izolacije in samoizključevanja, ki so bili značilni predvsem za ženske, srečamo tudi primere izseljencev, ki so si z veliko mero dobre volje prizadevali zato, da bi se naučili jezika, izboljšali svoj poklicni položaj, se vključili in da bi jih drugi v okviru delovnega okolja in gostujoče skupnosti sprejeli. Na splošno je spomin na tovarniško delo in na nemško družbo dober, četudi so bili pogosti tudi težki trenutki, primeri izkoriščanja in rasistični izpadi s strani lokalnega prebivalstva a tudi samih Italijanov⁷⁹. Razvoj migracijskega sistema je omogočil delno odpravljanje ovir in iskanje boljše plačanih zaposlitev. Združevanje družin, do katerega je prihajalo po nekaj letih bivanja v tujini, je bil dokaz želje po stabilnosti in avtonomnem življenju. Ženske so delale v tovarnah ob soprogih, posvečale so se hišnim opravilom ali se zaposlovale na najnižjih stopnjah terciarnega sektorja: delale so kot prodajalke, natakarice, tajnice, frizerke, šivilje. Družinske in prijateljske vezi so omogočale vključevanje novih prišlekov; Armido je julija 1964 pisal Giordanu:

Slišal sem, da se želi tvoj sin Silvano izseliti v Nemčijo po končani šoli »Malignani«; reci mu, naj mi sporoči, kakšno diplomo bo dobil. Vprašal bom svojega delodajalca, če ga lahko zaposli pri nas ali če mi lahko svetuje kakšno drugo delovno mesto; ne skrbi, če je res tak fant od fare, kot praviš, dela zanj tu ne bo manjkalo in plača je dobra⁸⁰.

Delavci v tovarnah so se srečevali z ugodnimi življenjskimi in delovnimi razmerami in dosegli tudi zadovoljivo družbeno mobilnost; zaradi možnosti zaposlitve in dobrih plač je Nemčija – čeprav je bil »švicarski model« še vedno na prvem mestu – zaslovela kot dober vzorec gospodarskega blagostanja, učinkovitosti in discipline. Kljub temu pa so izseljenci v svojih pismih izpostavljali težave bivanja v tujini, nestrpno pričakovanje »datuma zapadlosti pogodbe«, zanimanje za dogajanje v svojih

---

⁷⁸ Pričevanje iz www.sangiorgioinsieme.it. O izseljevanju v Nemčijo iz Benečije glej. G. Meneghel-F. Battigelli, *Contributi geografici allo studio dei fenomeni migratori in Italia. Analisi di due comuni campione delle Prealpi Giulie: Lusevera e Savogna*, Pacini Editore, Pisa, 1977, str. 52; 70-71; 146-147.

⁷⁹ G. Di Caporiacco, *Storia e statistica dell'emigrazione dal Friuli e dalla Carnia* cit., str. 91.

⁸⁰ Pismo v A. Bongiorno-A. Barbina, *Il pane degli altri. Lettere di emigranti*, Edizioni la Situazione, Videm, 1970, str. 86.

izvornih krajih; dela so se lotevali z velikim občutkom odgovornosti, kot je pisal Pierin iz Nemčije julija 1963: »Treba je vzeti, kar nam Bog da, in če se moramo žrtvovati še za to, potem žrtvuјmo se«⁸¹. Žrtvovali pa so se za plačevanje dolgov, za nakup hiše in novih zemljišč⁸².

Vztrajno pričakovanje izseljencev po novih možnostih zaposlitve v Italiji ali po dokončni vrnitvi v domovino je izhajalo tudi iz stalne negotovosti in začasnosti, v kateri so živeli zaradi nemške vladne politike, ki je sprejela »rotacijski« migracijski sistem, sloneč na kratkotrajnih delovnih pogodbah, in tako preprečevala vključevanje tujih delavcev v družbo. Poleg tega so oblasti dovoljevale združevanje družin samo, če so izseljenci razpolagali z ustreznimi stanovanji. Furlanski delavci so bili pod stalnim nadzorom nemških oblasti in marsikdaj osamljeni znotraj delavskih četrti, zato se »niso počutili kot doma« in so se raje odločali za kratkotrajne selitve, samo da bi zbrali določeno vsoto denarja. Delež izseljencev, ki so se vračali domov, je bil zelo visok, zaradi česar je nemško gospodarstvo našlo v južnoitalijanski in furlanski delovni sili fleksibilen in izredno ugoden odgovor na zahteve industrijskega napredka, ki je zaznamoval leta »gospodarskega čudeža«⁸³.

Migracijska zgodba Furlanov v Nemčiji se je zaključila približno sredi sedemdesetih letih skoraj istočasno z naftno krizo; negativna gospodarska konjunktura je povzročila drastično krčenje delovnih mest in proces zmanjšanja prihodov izseljencev. Statistike kažejo, da so bila vračanja delavcev in družin pogostejša po letu 1974, kar potrjuje tudi opazno zmanjšanje izbrisov iz matičnih registrov, ki so od leta 1971 do 1974 padla z 881 na 184 primerov⁸⁴. Potres, ki je prizadel Furlanijo leta 1976, in razvoj regionalnega trga dela, kjer so delavci izkoristili v tujini pridobljene poklicne sposobnosti, sta pospešila vračanje izseljencev in pravzaprav prekinila odhode v Nemčijo, kar je dokaz »začasnega namena in trajanja« migracijskih tokov. Prisotnost Furlanov v Nemčiji pod vplivom novih

---

⁸¹ Pismo v A. Bongiorno-A. Barbina, *Il pane degli altri* cit., str. 24.

⁸² E. Saraceno, *Emigrazione e rientri, Il Friuli-Benetke Giulia nel secondo dopoguerra*, Videm, Il Campo 1981, str. 11; 89-90.

⁸³ E. Pugliese, *In Germania*, v P. Bevilacqua-A. De Clementi-E. Franzina (uredil), *Storia dell'emigrazione italiana*, zvezek. II, *Arrivi*, Donzelli, Rim, 2002, str. 125.

⁸⁴ Cres, *Movimenti migratori in Friuli Venezia Giulia: 1960-1979. Una indagine orientativa*, Videm, novembre 1977, str. 39; in *Indagine sulle caratteristiche dei lavoratori che rimpatriano dopo un periodo all'estero*, junij 1979, str. 9.

priložnosti, ki jih nudi proces evropskega združevanje, pa očitno ni upadla: današnja mobilnost usposobljenih delavcev in študentov je dokaz velike privlačnosti te države, ki je ena od glavnih »motorjev« evropskega gospodarstva.

Osnovna bibliografija

Antonini Canterin L., *Come un frutto spontaneo della libertà. Società operaie, scuole di disegno e cooperative nel distretto di Spilimbergo (1866-1917)*, Designgraf, Videm, 2000.

Bermani C., *Al Lavoro nella Germania di Hitler. Racconti e memorie dell'emigrazione italiana, 1937-1945*, Turin, Bollati Boringhieri, 1998.

Bianchi B.-Lotto A. (uredil), *Lavoro ed emigrazione minorile dall'Unità alla Grande guerra*, Ateneo Veneto, Benetke, 2000.

Biasoni, *Il regime fascista in Friuli durante gli anni Trenta: disoccupazione, nuovi flussi migratori e assistenza*, v »Storia contemporanea in Friuli«, XXX (2000), št. 31.

Colucci M., *Lavoro in movimento. L'emigrazione italiana in Europa 1945-1957*, Donzelli, Rim, 2008.

Cosattini G., *L'emigrazione temporanea dal Friuli*, Videm-Trst, 1983 (1903).

D'Agostin A.-Grossutti J. (uredil), *Ti ho spedito lire cento. Le stagioni di Luigi Piccoli, emigrante friulano. Lettere famigliari (1905-1915)*, Biblioteca dell'Immagine, Pordenone, 1997.

Del Fabbro R., *L'immigrazione italiana dans le Reich impérial allemand (1870-1914)*, v A. Bechelloni-M.Dreyfus- P. Milza (uredil), *L'integration italienne en France*, Campin, Bruselj, 1995.

Ermacora M., *Campi e cantieri di Germania. Migranti friulani nel Reich hitleriano (1938-1943)*, v M. Fincardi (uredil), *Emigranti a passo romano. Operai dell'Alto Veneto e Friuli nella Germania hitleriana*, Istresco-Ifsml, Verona, Cierre, 2002.

Ermacora M., *Imprenditoria migrante. Costruttori e imprese edili friulane all'estero (1860-1915)*, v *Baumeister dal Friuli. Costruttori e impresari edili migranti nell'Ottocento e primo Novecento*, Associazione culturale Grop Pignot, Videm, 2005.

Ermacora M., *La scuola del lavoro. Lavoro minorile ed emigrazioni in Friuli (1900-1914)*, Ermi, Videm, 1999.

Ermacora M., *Parroci ed emigranti nelle visite pastorali della Diocesi di Udine (1898-1914)*, v »Metodi e Ricerche«, 1999, št. 1.

Ferigo G.- Fornasin A. (uredil), *Cramars. Emigrazione, mobilità, mestieri ambulanti della Carnia in Età Moderna*, Arti Grafiche, Videm, 1997.

Fornasin A., *Ambulanti, artigiani e mercanti. L'emigrazione dalla Carnia in età moderna*, Cierre, Verona, 1998.

Fornasin A., *Emigrazioni e mestieri in Carnia: la cesura del XIX secolo*, v «In Alto», zvezek LXXX, 1998.

Grossutti J., *Gjermaneoz pal mont. I tolmezzini all'estero. Quantificazione ufficiale e comunità reale*, v G. Ferigo-L. Zanier (uredil), *Tumieç*, SFF, Videm, 1998.

Grossutti J., *L'emigrazione in Canal di Gorto nel secondo dopoguerra*, v M. Michelutti (uredil), *In guart*, SFF, Videm, 1994.

Grossutti J.-Micelli F. (uredil), *L'altra Tavagnacco. L'emigrazione friulana in Francia tra le due guerre*, Pasian di Prato, Comune di Tavagnacco, 2003.

Il fenomeno migratorio nella montagna friulana. Rilevamento statistico al 30 dicembre 1960, Tolmezzo, Comunità carnica, 1961.

Lutz F., *I fornaciai friulani in Baviera nella zona est di Monaco*, Chiandetti, Reana, 1994.

Mantelli B., *“Camerati del lavoro”. I lavoratori italiani emigrati nel Terzo Reich nel periodo dell'Asse. 1938-1943*, La Nuova Italia, Firenze, 1992.

Micelli F., *Emigrazione friulana (1815-1915). Liberali e geografi, socialisti e cattolici a confronto*, v »Qualestoria«, 1982, št.3, str. 5-38.

Micelli F., *Stagioni, luoghi e parole: le lettere di un emigrante temporaneo (1905-1915)*, v A. D'Agostin-J. Grossutti (uredil), *Ti ho spedito lire cento. Le stagioni di Luigi Piccoli, emigrante friulano. Lettere famigliari (1905-1915)*, Biblioteca dell'Immagine, Pordenone, 1997.

Morassi L., *Il Friuli, una provincia ai margini (1814-1914)*, v *Storia d'Italia dall'Unità ad oggi. Le Regioni. il Friuli-Venezia Giulia*, Einaudi, Turin, 2002.

Pugliese E., *In Germania*, v P. Bevilacqua-A. De Clementi-E.Franzina (uredil), *Storia dell'emigrazione italiana*, zvezek II, *Arrivi*, Donzelli, Rim, 2002.

Puppini L. in M., *L'emigrazione dalla Val Degano fra Ottocento e Novecento*, v M. Michelutti (uredil), *In guart*, SFF, Videm, 1994.

Puppini L., *Cooperare per vivere. Vittorio cella e la cooperative carniche 1906-1938*, Gli Ultimi, Tolmezzo, 1988.

Puppini M., *In forte catena di solidarietà. Commercio e lavoro dalla Carnia in Austria e Germania nelle corrispondenze (1799-1810 / 1898-1913)*, v »Almanacco culturale della Carnia«, 1991.

Puppini M., *L'emigrazione friulana dalla metà dell'Ottocento alla prima guerra mondiale*, v A. Buvoli (uredil), *Friuli. Storia e società. 1866-1914. Il processo di integrazione nello Stato unitario*, Ifsml, Pasian di Prato, 2004.

Puppini M., *Movimento operaio ed emigrazione in Carnia e Canal del Ferro dai primi del '900 alla Resistenza*, v »Qualestoria«, 1982, št. 3.

Renzulli G., *Economia e società in Carnia fra 800 e 900, Dibattito politico e origini del socialismo*, Ifsml, Videm, 1978.

Schäfer H., *L'immigrazione italiana nell'Impero tedesco (1890-1914)*, v B. Bezza (uredil), *Gli italiani fuori d'Italia. Gli emigrati italiani nei movimenti operai dei paesi d'adozione (1880-1940)*, Fondazione Brodolini, Milan, 1983.

Tomat T., *L'emigrazione da Fagagna tra le due guerre*, Comune di Fagagna, Fagagna, 2004.

Trincia L., *Emigrazione e diaspora. Chiesa e lavoratori italiani in Svizzera e Germania fino alla prima guerra mondiale*, Studium, Rim, 1997.

Trincia L., *L'emigrazione italiana nell'Impero tedesco fino alla prima guerra mondiale*, v »Studi Emigrazione«, 1996, št. 123.

Trincia L., *Verso un quadro globale dell'emigrazione italiana in Germania*, v *L'emigrazione italiana in Germania fra Otto e Novecento: fonti, aspetti e problemi di metodo*, monografška številka revije »Studi Emigrazione«, 2001, št. 142.